

Η ΑΝΟΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΙΑΣ

I

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εξαφανίστηκε εν μέσω των χαοτικών συνθηκών του πέμπτου αιώνα μ.Χ. Μια λίγο-πολύ αυθαίρετη ιστορική χρονολόγηση τοποθετεί το τέλος της φεουδαρχίας περίπου μια χιλιετία αργότερα, το 1500. Στο διάστημα μεταξύ αυτών των δύο χρονολογιών η Δυτική Ευρώπη εξήλθε βαθμιαία από την αναρχία που δημιουργήθηκε μετά την κατάρρευση της ρωμαϊκής τάξης και ανέπτυξε μια πολιτικοοικονομική δομή που δημιούργησε αρκετή τάξη και σταθερότητα, για να προκαλέσει στη συνέχεια μεταβολές που οδήγησαν στην κατάρρευσή της και που προμήνυαν την ανάπτυξη του κράτους-έθνους και εν τέλει την οικονομική ανάπτυξη που χαρακτηρίζει τους τέσσερις τελευταίους αιώνες.

Έχει σημασία να τονίσουμε εξ αρχής ότι παρ' όλο που τα γερμανικά φύλα που κατέκτησαν τη Δυτική Ευρώπη ήταν σχετικά πρωτόγονα φύλα, η ιστορία των «σκοτεινών χρόνων», (όπως την ξέρουμε) δεν αποτελεί ανακεφαλαίωση της προσηγηθείσας ανάδυσσης του ελληνικού και ρωμαϊκού πολιτισμού. Είναι αλήθεια ότι οι πληθυσμιακές μεταβολές και ο χαρακτήρας του πολέμου έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο και στις δύο περιπτώσεις. Η ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης, εντούτοις, ήταν βαθιά επηρεασμένη

από την κληρονομιά του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, ο οποίος διατηρήθηκε (ιδιαίτερα στη Νότια Ευρώπη) και μετέβαλε, και εν τέλει διαμόρφωσε πολλές από τις θεσμικές ρυθμίσεις που εμφανίστηκαν από τον έκτο μέχρι το δέκατο αιώνα. Το τιμάριο μοιάζει να είναι ο κατευθείαν διάδοχος της ρωμαϊκής βίλας και ο εξαρτημένος *coloni* ένας προκάτοχος του δουλοπάροικου του φεουδαρχικού κόσμου. Και η δουλεία, επίσης, διατηρήθηκε κατά το Μεσαίωνα. Η κληρονομιά του ρωμαϊκού δικαίου συνεχίστηκε και επανεμφανίστηκε δυναμικά στα πρώτα χρόνια της σύγχρονης Ευρώπης, διαμορφώνοντας τη δομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων.

Η Εκκλησία ήταν εκείνη που μετέφερε στο Μεσαίωνα την πολιτισμική κληρονομιά του κλασικού κόσμου. Η Εκκλησία ήταν ο θεματοφύλακας της γνώσης – ένα μοναχικό κέντρο γραμματισμού. Τα μοναστήρια ήταν συχνά τα πιο αποτελεσματικά κέντρα καλλιέργειας κατά το Μεσαίωνα.¹ Ο ρόλος της Εκκλησίας δεν επιδέχεται απλή κατηγοριοποίηση. Από τη μια πλευρά, αποτελούσε την ισχυρή γραφειοκρατία των τελευταίων χρόνων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και το βασικό κέντρο υλικού πλούτου, πουλώντας σπηραία με αντάλλαγμα θησαυρούς και γη. Από την άλλη πλευρά, ήταν η Εκκλησία του ασκητισμού, της άκρατης αυστηρότητας, της μοναστικής ζωής και των αφοσιωμένων ιεραποστόλων, όπως ο Άγιος Βονιφάτιος, που προσηλύτισε την ενδόκτηρη Γερμανία τον όγδοο αιώνα και μαρτύρησε στη Φριςσία το 754 μ.Χ.² Η Εκκλησία, με την πρώτη της ιδιότητα, έχει τα χαρακτηριστικά ενός κράτους, με τον πάπα ως ηγέτη και με μια εκτεταμένη γραφειοκρατία, μέσω της οποίας ο πάπας συγκέντρωνε πλούτο και δύναμη, και οι εντολοδόχοι του (αρχιεπίσκοποι και επίσκοποι) απορροφούσαν πλούτη για τον εαυτό τους και γίνονταν πλούσιοι και ισχυροί. Όπως το κράτος, έτσι και η Εκκλησία που-

1. Για την περιγραφή του τρόπου οργάνωσης της Μονής των Βενεδικτίνων στο Cluny, βλέπε Duby (1974: 213-221).

2. Βλέπε Previtt-Orton (1966), τόμ. 1, Κεφ. 12.

λούσε προστασία και δικαιοσύνη. Επιπλέον, όμως, πλούσε και σωτηρία, και έτσι είχε τεράστια εξουσία στον πληθυσμό σ' έναν κόσμο όπου η κόλαση και η αιώνια καταδίκη θεωρούνταν το πεπρωμένο της πλειοψηφίας του λαού. Αυτή η ιδεολογική πεποιθήση μαζί με την ασκητική πλευρά της Εκκλησίας έθεσαν ενεργά μια χαρακτηριστική σφραγίδα στη ζωή του Μεσαίωνα.

Η Βορειοδυτική Ευρώπη, όπου εμφανίστηκε βαθμιαία η φεουδαρχία, αποτελούσε μια κλιματολογική αντίθεση προς τις ακτές της Μεσογείου, που ήταν το κέντρο του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Η πρώτη είχε άφθονες βροχοπτώσεις, πυκνά δάση και βαριά εδάφη σε σχέση με τη Μεσόγειο. Ενώ η αμπελουργία προχωρούσε προς τα βόρεια κατά μήκος της κοιλάδας του Ροδανού, η Γαλατία και η Αγγλία ήταν πιο κατάλληλες για την εκτροφή ζώων και την καλλιέργεια δημητριακών απ' ό,τι ήταν οι παράκτιες περιοχές της Μεσογείου. Μικρές μεταβολές των κλιματολογικών συνθηκών προκαλούσαν μεγάλες και μερικές φορές καταστροφικές μεταβολές στην αγροτική παραγωγή.

Χαρακτηρίζοντας τη δομή αυτής της χιλιετίας, μπορούμε να πούμε πως ήταν μια εποχή κατά την οποία μια μίξη γερμανικών και ρωμαϊκών θεσμών βρισκόταν σε μια ρευστή κατάσταση ως αποτέλεσμα των συνεχών πολέμων, των εισβολών και του χάους. Εμφανίστηκε η Αυτοκρατορία των Καρολιδών και υπό τον Καρλομάγνο έδειχνε να είναι μια αναβίωση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Δύση. Διαλύθηκε όμως γρήγορα, και σ' αυτό συνέτελεσαν οι εισβολές των Βίκινγκς, των Μαγυάρων και των μουσουλμάνων. Άρχισε τότε η βαθμιαία ανάδυση μιας φεουδαρχικής δομής με αποκεντρωμένη πολιτική οργάνωση, ιεραρχικές φορολογικές υποχρεώσεις και τιμαριακές οικονομικές δομές που χαρακτηρίζονταν από μια σχετική αυτάρκεια. Η οικονομική δραστηριότητα αναβίωσε, το τοπικό και μακρινό εμπόριο άνθισε, οι πόλεις αναπτύχθηκαν, η παραγωγή των χειροτεχνών στις πόλεις αυξήθηκε, και η οικονομία του χρήματος επεκτάθηκε. Τελικά, η φεουδαρχική/τιμαριακή δομή αποσυντέθηκε σ' έναν αιώνα που μαστιζόταν από πείνα, λοιμούς και πολέμους και αντικα-

ταστάθηκε βαθμιαία από μεγαλύτερες πολιτικές μονάδες και από μια δέσμη ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων που αφορούσαν τη γη, την εργασία και το κεφάλαιο, τα οποία διαφοροποιούνταν ανάλογα με τη διαπραγματευτική δύναμη των μοναρχών και των ομάδων των πολιτών.

II

Σ' αυτό το κεφάλαιο εστιάζουμε στο θέμα της ακμής και της παρακμής της φεουδαρχίας. Οι πληθυσμιακές μεταβολές και οι πόλεμοι δίνουν το κλειδί για την ερμηνεία των συνδεόμενων με τη φεουδαρχία δομικών μετασχηματισμών. Οι πόλεμοι αποτέλεσαν τον καθοριστικό παράγοντα του μεγέθους και της δομής της πολιτικής μονάδας. Οι πληθυσμιακές μεταβολές, μέσω της επίδρασής τους στις σχετικές τιμές γης και εργασίας, έπαιξαν έναν εξίσου αποφασιστικό ρόλο στη μεταβολή της οικονομικής οργάνωσης και των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Κατ' αρχάς θα περιγράψω τα γενικά χαρακτηριστικά του φεουδαρχικού/τιμαριακού συστήματος και εν συνεχεία θα διερευνήσω το ρόλο που έπαιξε ο πληθυσμός και ο πόλεμος στην ακμή και την παρακμή αυτών των θεσμικών ρυθμίσεων.

Η οικονομία της Δυτικής Ευρώπης του δέκατου αιώνα είχε τα εξής αρχικά χαρακτηριστικά: Νόμος και τάξη υπήρχαν, σε γενικές γραμμές, μόνο μέσα στα σύνορα των κατοικημένων περιοχών, κατάσταση που περιόριζε σημαντικά το εμπόριο και τις συναλλαγές. Τα αγαθά είχαν γενικά πολύ λιγότερη κινητικότητα από την εργασία γιατί υπόκειντο σε υψηλότερο κόστος συναλλαγής. Η γη ήταν άφθονη αλλά αποκτούσε αξία μόνο σε συνδυασμό με την εργασία και την προστασία. Η εργασία εμφάνιζε σταθερά κόστη όταν συνδυαζόταν με τη γη για την παραγωγή αγαθών, λόγω της σχετικής αφθονίας γης. Η προστασία εμφάνιζε οικονομίες κλίμακας ως ένα βαθμό, λόγω της αδιαιρετότητας του κόστους. Καθώς, όμως, αυξανόταν ο αριθμός των κα-

τοίκων που προστατεύονταν από ένα γαιοκτήμονα, μεγάλωνε και η απόσταση της καλλιεργούμενης γης από το κάστρο, και αυτό οδήγησε τελικά στην αύξηση του κόστους προστασίας. Εν ολίγοις, η προστασία εμφάνισε τη γνωστή στους οικονομολόγους καμπύλη κόστους σχήματος U. Το «αποτελεσματικό» μέγεθος του τιμαριού ήταν στο σημείο όπου το οριακό κόστος της παροχής προστασίας εξισωνόταν με την αξία του μεριδίου που είχε ο φεουδάρχης από το οριακό προϊόν της εργασίας (δηλαδή το φόρο).

Προστασία παρείχαν οι ιδιοκτήτες του τοπικού κάστρου και οι ιππότες. Ο τοπικός άρχοντας συνδεόταν με τους ανώτερους άρχοντες σε μια κλίμακα που κατέληγε στο μεγαλύτερο άρχοντα – το βασιλέα, σε μια ιεραρχία φεουδαρχικών καθηκόντων. Μεταξύ του τοπικού άρχοντα και του βασιλέα υπήρχαν πολλά ενδιάμεσα επίπεδα, αλλά σε κάθε επίπεδο ο κατώτερος άρχοντας πρόσφερε υπηρεσίες ιππότη στον αμέσως ανώτερό του. Τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα στη φεουδαρχία ήταν στην πραγματικότητα μια υπό όρους παραχώρηση γης με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Στην πορεία της ανάπτυξης της φεουδαρχίας μέσα από αιώνες χάους που διαδέχτηκαν την κατάρρευση της Ρώμης, ο άρχοντας και οι ιππότες του είχαν γίνει μια τάξη πολεμιστών και συγχρόνως μια πολύ εξειδικευμένη άρχουσα τάξη, της οποίας η επιβίωση και ο λόγος ύπαρξης εξαρτιόταν από τις στρατιωτικές ικανότητες.³ Το ιδεολογικό λούστρο που κάλυπτε αυτή την τάξη ήταν η ιπποσύνη, ένας όρος που μας φέρνει στο νου το βασιλιά Αρθούρο, τη Στρογγυλή Τράπεζα, τις υπηρεσίες των ιπποτών και τους έρωτες της Αυλής, αλλά στην πράξη ήταν περισσότερο μια δικαιολογία για μια τάξη που ζούσε από τη βία.

3. Ο γαλλικός τίτλος του βιβλίου του DUBY που αναφέρθηκε προηγουμένως σ' αυτό το κεφάλαιο είναι «Guerriers et Paysans», και αυτός ο πρωτότυπος τίτλος αποδίδει πολύ καλύτερα το πνεύμα της μελέτης από τον DUBY της περιόδου από τον έβδομο έως το δωδέκατο αιώνα απ' όσο ο ουδέτερος αγγλικός τίτλος.

Τα στηρίγματα αυτής της δομής, που παρείχαν την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών με αντάλλαγμα οποιοδήποτε μέτρο προστασίας και δικαιοσύνης υπήρχε, ήταν οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι και οι ελεύθεροι γεωργοί. Παρ' όλο που η δουλεία διατηρήθηκε εν μέρει μέχρι το Μεσαίωνα, η τυπική οργάνωση του φέουδου στηριζόταν σε ελεύθερους πολίτες και σε δουλοπάροικους που όφειλαν υποταγή μόνο στον άρχοντα. Αυτή η δομή συνοψίζεται θαυμάσια στη *Shorter Cambridge Medieval History* (σσ. 424-425):

Η πλέον χαρακτηριστική εκδοχή του φεουδαρχικού χωριού, παρ' όλο που ήταν μικρότερης έκτασης, ήταν το αγγλικό «τιμάριο», το οποίο υπήρξε το καλύτερα οργανωμένο και μακροβιότερο του είδους. Αποτελείτο από δύο στοιχεία που ήταν κάποτε ξεχωριστά, το οικονομικό και το διοικητικό, οπότε επεδίωκε δύο στενά συνδεδεμένους στόχους, την επιβίωση των χωρικών και το κέρδος και την εξουσία του άρχοντα. Τη βάση αυτού του συνόλου αποτελούσε η κοινότητα του χωριού. Σε μια συνοπτική περιγραφή μπορεί να δοθεί μια μέτρια μόνον εικόνα με άπειρες ανομοιογένειες. Ο κανονικός χωρικός (*villanus villein*) κατείχε μια έκταση 120 ή 60 στρεμμάτων, κατανεμημένη σε σκόρπιες λωρίδες των τεσσάρων στρεμμάτων στις δύο ή τρεις εκτάσεις που ανήκαν στο τιμάριο και οι οποίες μπορεί να αποτελούσαν τη συνολική έκταση του χωριού ή ένα τμήμα του. Ο χωρικός ακολουθούσε τις συνήθειες του συγκεκριμένου τιμάριου (τα «έθιμά» του) ως προς την καλλιέργεια, το όργωμα, τη σπορά και το θερισμό της γης του. Η ανεξάρτητη διαχείριση ήταν σχεδόν αδύνατη σ' αυτές τις τιμαριακές εκτάσεις γης. Κάθε χρόνο, ένα στα δύο ή τρία χωράφια αφηνόταν ακαλλιεργητο και άφραχτο για τη βοσκή. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις περιφράσσονταν. Τα ζώα τού κάθε χωρικού μέχρι ένα ορισμένο αριθμό ήταν ελεύθερα να βόσκουν στη χέρσα έκταση. Ο χωρικός είχε μερίδιο στο κοινό χόρτο για τα ζώα. Ανάμεσα στις λωρίδες γης των χωρικών ήταν οι λωρίδες που κρα-

τούσε για δική του καλλιέργεια ο άρχοντας του κάστρου, το *demesne*. Υπήρχε, όμως, η τάση αυτό το κτήμα να απομονώνεται και να αποτελεί αγρόκτημα του κάστρου. Απ' αυτή τη σχέση πήγαζε η υποχρέωση εργασίας που είχε ο χωρικός έναντι της γης που του δινόταν. Κάθε νοικοκυριό δουλοπάροικων όφειλε να προσφέρει ένα γεωργό που εργαζόταν συνήθως τρεις μέρες την εβδομάδα στο αγρόκτημα του άρχοντα, χρησιμοποιώντας τα δικά του βόδια, εργαλεία για κάθε είδος εργασίας, και κάρα. Οι κάτοικοι καλυβών (*cottars*), των οποίων η γη ήταν πολύ μικρότερη, όφειλαν βεβαίως λιγότερη εργασία. Κατά τις περιόδους αιχμής (κόψιμο χόρτου και θερισμός) απαιτείτο επιπροσθέτως *αγγαρεία* κάθε είδους και συμμετείχαν σ' αυτή όλοι οι ελεύθεροι πολίτες και οι άλλοι που ήταν ενοικιαστές της γης τους ή την κατείχαν με άλλου είδους ελεύθερο συμβόλαιο. Μπορούσε, όμως, ένας ελεύθερος πολίτης να κατέχει γη με το καθεστώς του δουλοπάροικου και αντιστρόφως. Οι απαιτήσεις επί της χέρσας έκτασης συνήθως βαρύνονταν λιγότερο με τις βαριές υποχρεώσεις των δουλοπάροικων. Τόσο οι δουλοπάροικοι όσο και οι ελεύθεροι πολίτες πιέζονταν από υποχρεώσεις κάθε είδους, προσφορά πουλερικών, αυγών, ειδικές πληρωμές κλπ. Ο δουλοπάροικος, εκτός από τον υποχρεωτικό δεσμό του με τη γη, ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει ένα πρόστιμο αν παντρευόταν η κόρη του και να δοθεί στον άρχοντα το καλύτερο ζώο του αν ο ίδιος πέθαινε. Πλήρωνε φόρους κατά την κρίση του άρχοντα και άλεθε το καλάμπεκι του στο μύλο του άρχοντα. Στη Γαλλία, ο φούρος του άρχοντα και το πατητήρι του αποτελούσαν μονοπώλια του. Ο δουλοπάροικος μπορεί να επιλεγόταν ως επιστάτης ή μικρός αξιωματούχος της αγροτικής τιμαρικής οικονομίας. Η κατάστασή του, όμως, ελαφρυνόταν κυρίως από την εδραίωση των εθίμων του τιμάριου, τα οποία καθόριζαν επακριβώς τις συνθήκες δουλειάς του και του εξασφάλιζαν τα κληρονομικά του δικαιώματα. Γινόταν δεκτός, όπως και οι ελεύθεροι πολίτες, στο τιμαρικό δικαστήριο, που καθόριζε τα έθιμα του τιμάρι-

ου και τον τρόπο λειτουργίας του. Ο άρχοντας πολλών τιμαρίων έστελνε τους επιστάτες ή τους κολίγους του να συλλέξουν τα κέρδη του καθώς και την παραγωγή για την υποστήριξη που πρόσφερε στα τιμάρια στα οποία διέμενε κατά καιρούς. Εν ολίγοις, εκτός από τη συντήρηση της δικής τους τάξης, οι δουλοπάροικοι είχαν την υποχρέωση να συντηρούν και την άρχουσα τάξη των πολεμιστών καθώς κι αυτή των εκκλησιαστικών αξιωματούχων, στις οποίες όφειλαν τη λίγη ειρήνη, δικαιοσύνη και μόρφωση που απολάμβαναν.

Τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των ελεύθερων πολιτών και των δουλοπάροικων αποτελούσαν, όπως και η υπερδομή της φεουδαρχικής ιεραρχίας, μια υπό όρους παραχώρηση γης με αντάλλαγμα την παροχή εκ μέρους τους εργατικών υπηρεσιών, αγαθών σε είδος και πληρωμών σε χρήμα, όπως είπαμε προηγουμένως. Τρεις πλευρές αυτής της τιμαριακής δομής αποτέλεσαν αντικείμενο πολλών αντικρουόμενων απόψεων. Αυτές είναι: η συνεχής παροχή εργατικών υπηρεσιών εκ μέρους των δουλοπάροικων και των ελεύθερων γεωργών που ήταν το κύριο τμήμα των καθηκόντων τους απέναντι στον άρχοντα, τα βασικά χαρακτηριστικά της δουλοπαροικίας ως θεσμού, και ο διασκορπισμός των λωρίδων γης του μεμονωμένου γεωργού στις πεδιάδες, όπως περιγράφεται στο παραπάνω απόσπασμα.

Σε μια προγενέστερη μελέτη (1971, 1973) ο Robert Thomas κι εγώ δώσαμε μια ερμηνεία για τις εργατικές υπηρεσίες και τα χαρακτηριστικά της δουλοπαροικίας. Υποστηρίξαμε ότι οι εργατικές υπηρεσίες ήταν αποτέλεσμα του εξαιρετικά υψηλού συναλλακτικού κόστους που ενεχόταν στο σχηματισμό οργανωμένων αγορών, πράγμα που απέκλειε την εξειδίκευση και την ανταλλαγή. Σ' αυτή την κατάσταση, τα επιθυμητά μέσα κατανάλωσης μπορούσαν να παραχθούν με μικρότερο κόστος μέσω της κατανόμης εργατικών υπηρεσιών στην παραγωγή του επιθυμητού συνδυασμού αγαθών και υπηρεσιών. Εν ολίγοις, ήταν λιγότερο δαπανηρό για τον άρχοντα να χρησιμοποιεί τις οφειλόμενες σ' αυ-

τόν εργατικές υπηρεσίες για να καλλιεργεί τα αγαθά που επιθυμούσε, παρά να διαπραγματεύεται με τους δουλοπάροικους κάθε φορά που ήθελε να καταναλώσει διαφορετικά αγαθά στην επόμενη περίοδο. Η απουσία αγοράς καθιστούσε τις οφειλόμενες εργατικές υπηρεσίες την πιο αποτελεσματική μορφή οικονομικής οργάνωσης, παρά τα κίνητρα φυγοπονίας που συνεπάγονταν τέτοιου είδους ρυθμίσεις. Το κόστος της φυγοπονίας μειωνόταν μέσω των εθίμων του τιμάριου (νόμων), που καθόριζαν την ποσότητα του χρόνου εργασίας για τις διάφορες ασχολίες, όριζαν έναν προϊστάμενο για να επιτηρεί τις προσπάθειες των δουλοπάροικων και προέβλεπαν την επιβολή προστίμου σ' όσους φυγοπονούσαν.

Όσον αφορά το ζήτημα της δουλοπαροικίας ως θεσμού, υποστηρίξαμε ότι ήταν κατά βάση συμβασιακό και ότι το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας ήταν ο τρόπος επιβολής της σύμβασης μεταξύ δουλοπάροικου και άρχοντα. Δεν υπήρχε ουδέτερο τρίτο μέρος που να διασφαλίζει τους όρους της διαπραγμάτευσης. Το τιμαριακό δικαστήριο, στο οποίο προήδρευε ως δικαστής ο άρχοντας του τιμάριου ή κάποιος εκπρόσωπός του, επέβαλε τα έθιμα του τιμάριου – τον άγραφο νόμο. Ο άρχοντας, όμως, του τιμάριου ήταν ένα από τα ενδιαφερόμενα μέρη στις συναλλαγές με τους δουλοπάροικους. Αυτή η κατάσταση έδινε προφανώς πλείστες όσες ευκαιρίες στον άρχοντα να εκμεταλλευτεί τους δουλοπάροικους. Υπήρχε ωστόσο ένας περιορισμός που μείωνε αποτελεσματικά την ισχύ του. Το εργατικό δυναμικό ήταν ανεπαρκές, οπότε οι άρχοντες ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για τους δουλοπάροικους και συνεπώς δεν ήταν πρόθυμοι να επιστρέψουν ένα φυγάδα δουλοπάροικο. Ως εκ τούτου, ο άρχοντας είχε κίνητρα να συμμορφώνεται με τις συμβασιακές ρυθμίσεις που υπαγόρευαν τα έθιμα του τιμάριου και να τις ερμηνεύει «συγκρατημένα». Αν δεν συμπεριφερόταν έτσι, οι δουλοπάροικοί του μπορούε να παραβιάζαν τη σύμβαση εγκαταλείποντας το τιμάριο.

Τα επιχειρήματα που διατυπώσαμε σχετικά με τις εργατικές υπηρεσίες και τις συμβασιακές σχέσεις της δουλοπαροικίας προκάλεσε αρκετή συζήτηση από την οποία ωφεληθήκαμε. Δεδομένης αυτής της κριτικής και της βιβλιογραφίας που την ακολούθησε, θα ήθελα να τροποποιήσω και τα δύο αυτά επιχειρήματα.⁴

Η κύρια κριτική που διατυπώθηκε σχετικά με το επιχειρήμα μας για τις εργατικές υπηρεσίες ήταν ότι οι αγορές ήταν πολύ πιο αναπτυγμένες στο διάστημα από το δέκατο μέχρι το δωδέκατο αιώνα απ' όσο εμείς θεωρήσαμε, και, επομένως, το κόστος συναλλαγής για την απόκτηση καταναλωτικών αγαθών μέσω της αγοράς δεν ήταν υψηλότερο σε σύγκριση μ' αυτό της κατανομής εργατικών υπηρεσιών. Ο Postan (1972: Κεφ. 11) υποστηρίζει πειστικά ότι στη μεσαιωνική Αγγλία το εμπόριο ήταν περισσότερο διαδεδομένο απ' όσο υποστηρίζαμε στο μοντέλο μας. Ο Duby ισχυρίζεται ότι ο θεσμός των εργατικών υπηρεσιών εξασθένησε μετά το 1100 στη Βόρεια Ευρώπη όπου η ανάπτυξη της εγχρημάτης οικονομίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Οι άρχοντες θεώρησαν πιο κερδοφόρο να πωλούν ελευθερία, να αποκτούν εισόδημα από το μονοπώλιο των φούρνων του ψωμιού και των μύλων και να αντικαθιστούν τις εργατικές υπηρεσίες με την πληρωμή προσόδου. Εν ολίγοις, «ήταν σοφότερο να εγκαταλείψουν μια “δουλειά” η οποία “λόγω της αδιαφορίας, της ανικανότητας και της νωθρότητας” εκείνων που όφειλαν εργατικές υπηρεσίες απέφερε πολύ λίγα και στοίχιζε πολλά... Ήταν συνεπώς προτιμότερο να ανταλλάγει αυτή η “δουλειά” με το χρήμα που πήγαινε στα χέρια των χωρικών πολύ περισσότερο απ' όσο στο παρελθόν» (Duby: 226).⁵ Το συμπέρασμα της ανάλυσης του Duby είναι ότι η ανάπτυξη του εμπορίου και της εγχρημάτης ανταλλαγής, τόσο στις αγορές συντελεστών όσο και στις αγορές προϊόντων, συνέβη νωρίτερα απ' όσο προτείνει η δική μας ανάλυση, παρ' όλο που το

4. Βλέπε Fenoaltea (1975[α]).

5. Στο Κεφάλαιο 8 συζητείται η γενική τάση προς τις πληρωμές σε χρήμα.

επιχείρημά του δεν αντιβαίνει στην άποψη ότι η παλαιότερη ύπαρξη των εργατικών υπηρεσιών μπορεί να προερχόταν από το υψηλό κόστος συναλλαγής που υπήρχε πριν από την ανάπτυξη μιας εγχρήματης οικονομίας.⁶

Το επιχείρημα που διατυπώσαμε ο Thomas κι εγώ, ως προς τη φύση του θεσμού της δουλοπαροικίας, είναι πολύ ευάλωτο στην κριτική διότι απ' ενός τοποθετήσαμε αυτή τη σχέση στα πλαίσια μιας σύμβασης και απ' ετέρου δεν τονίσαμε επαρκώς το μονόπλευρο χαρακτήρα αυτής της ρύθμισης. Αυτή η δομή, όπως την περιγράψαμε, έμοιαζε με μια ισοτίμη ανταλλαγή προστασίας και δικαιοσύνης έναντι πληρωμών σε υπηρεσίες και σε είδος. Ο Fenoaltea όμως (1975 [α]) είχε δίκιο όταν επεσήμανε ότι η προστασία και η δικαιοσύνη δεν αποτελούσαν στην πραγματικότητα δημόσια αγαθά, αφού οι χωρικοί μπορούσαν να αποκλειστούν απ' αυτά με ελάχιστο κόστος. Μια ακριβέστερη άποψη, και σύμφωνη με τη θεωρία περί κράτους όπως διατυπώθηκε στο Πρώτο Μέρος, ήταν εκείνη σύμφωνα με την οποία η τάξη των πολεμιστών ήταν ανάλογη της Μαφίας ως προς την απόσπαση εισοδήματος από τους χωρικούς. Ο Arcadius Kahan (1973), σε μια εμπειριστατωμένη μελέτη του θεσμού της δουλοπαροικίας, τονίζει ότι η μεταφορά της σύγχρονης έννοιας της σύμβασης στη σχέση δουλοπάροικου και άρχοντα δίνει μια σύγχρονη εντύπωση που παραπλανά. Ο δουλοπάροικος ήταν υποχρεωτικά δεμένος με τον άρχοντα και οι πράξεις και οι κινήσεις του περιοριζόνταν σοβαρά από τη θέση του. Δεν υπήρχε εκούσια συμφωνία. Παρ' όλα αυτά, είναι σημαντικό να τονίσουμε και πάλι ένα βασικό σημείο της ανάλυσής μας: το μεταβαλλόμενο οριακό κόστος ευκαιρίας των αρχόντων και των δουλοπάροικων ήταν

6. Ο Fenoaltea (1975[β]) διατυπώνει το επιχείρημα του διαφορετικού κόστους συναλλαγής στις εργατικές υπηρεσίες, που στηρίζεται στο γεγονός ότι ο άρχοντας χρησιμοποιούσε ανώτερη τεχνολογία στο δικό του κτήμα, ή, εναλλακτικά, ότι επρόκειτο για μια μορφή οικονομικής οργάνωσης αναποτελεσματικής από οικονομικής πλευράς, αλλά η οποία συντηρούσε την ανώτερη κοινωνική θέση του άρχοντα.

εκείνο που άλλαξε το θεσμό της φεουδαρχίας και οδήγησε τελικά στην κατάρρευσή του.

Η διατήρηση διασκορπισμένων λωρίδων γης προκάλεσε πολλές συζητήσεις σχετικά με το κόστος συναλλαγής προκειμένου να εξηγηθεί η φανερή αναποτελεσματικότητα της εργασίας ενός χωρικού που καλλιεργούσε πολλές διασκορπισμένες λωρίδες γης μέσα στους τρεις αγρούς του τυπικού τιμάριου. Αναπτύχθηκαν δύο τύποι ερμηνείας. Σύμφωνα με τον ένα, η ρύθμιση αυτή ήταν αποτέλεσμα απόφασης των χωρικών και αποτελούσε είτε μια αντίδραση στο μεγάλο κίνδυνο που εγκυμονούσε η συγκέντρωση γης –δηλαδή μια πολιτική εξασφάλισης– (McClosky, 1976), είτε συνέπεια μιας συγκεκριμένης συνάρτησης παραγωγής, η οποία απαιτούσε να παραμείνουν ενιαίες οι μεγάλες εκτάσεις ώστε να πραγματοποιούνται οικονομίες κλίμακας στη βοσκή των ζώων –και ως εκ τούτου αποτελούσε απαίτηση της ηγετικής μονάδας του χωριού– (Dahlman, 1980) ή καμιά φορά ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας για ισονομία εκ μέρους της πλειοψηφίας των χωρικών (Georgescu-Roegen, 1969).

Μια διαφορετική ερμηνεία τονίζει την εκμεταλλευτική σχέση μεταξύ αρχόντων και αρχομένων και υποστηρίζει ότι η διατήρηση των διασκορπισμένων λωρίδων γης οφείλεται στις προσπάθειες των αρχόντων να ελέγχουν την παραγωγή των δουλοπάροικων και των ελεύθερων γεωργών ώστε να μπορούν να μειώσουν τη φυγοπονία (Hall, αδημοσίευτο) και να προσαρμόζουν το μέγεθος της κατεχόμενης από τους χωρικούς γης στο ελάχιστο δυνατό, αυξάνοντας έτσι τη γη (και το εισόδημα) του άρχοντα (Kula, 1976).

Οι διαφορετικές συνθήκες και η μεγάλη ποικιλία ρυθμίσεων που ίσχυσαν δυσχεραίνουν τη διάκριση μεταξύ αυτών των εναλλακτικών ερμηνειών ως προς το φαινόμενο της διατήρησης των λωρίδων γης. Υπάρχουν στοιχεία τόσο υπέρ όσο και κατά της καθεμιάς απ' αυτές. Παρ' όλα αυτά, με δεδομένο το μοντέλο του κράτους που παρουσιάστηκε στο Πρώτο Μέρος, θα ήταν ορθολογικό εκ μέρους του άρχοντα να επιβλέπει την παραγωγή, αυ-

ξάνοντας έτσι το εισόδημά του σε βάρος των χωρικών – αν, βεβαίως, το κόστος ευκαιρίας του άρχοντα επέτρεπε κάτι τέτοιο.⁷

III

Οι γνώσεις μας για την πρώτη από τις δύο κύριες δυνάμεις μεταβολής στη διάρκεια της χιλιετίας, τον πληθυσμό και τη στρατιωτική τεχνολογία και οργάνωση, είναι, στην καλύτερη περίπτωση, αποσπασματικές. Οι ερευνητές πιστεύουν γενικά ότι ο πληθυσμός έφθινε κατά την τελευταία περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αυτή η μείωση πιθανόν να επιταχύνθηκε τον έκτο αιώνα με την επιδημία της βουβωνικής πανώλης, η οποία φαίνεται ότι παρέμεινε ενδημική και κατά τη διάρκεια του έβδομου αιώνα. Αν έκτοτε άρχισε να σημειώνεται μια αύξηση του πληθυσμού, όπως πιστεύει ο Duby (1974: 71), αυτή η αύξηση πρέπει να ήταν πολύ βραδεία, δεδομένων των χαοτικών συνθηκών που συνέχιζαν να επικρατούν.

Η φεουδαρχία, όμως, παρείχε ένα μέτρο τάξης και ασφάλειας σ' αυτόν το χαοτικό κόσμο και οδήγησε σε αύξηση τόσο του πληθυσμού όσο και της οικονομικής δραστηριότητας. Η Βορειοδυτική Ευρώπη είχε ακόμα πολλά δάση και άρα διέθετε άφθονο χώρο για πληθυσμιακή αύξηση. Καθώς ο αυξανόμενος πληθυσμός προκάλεσε τελικά συνωστισμό και φθίνουσες αποδόσεις στις τοπικές περιοχές, η λογική κατάληξη ήταν ο αποικισμός: η δημιουργία νέων τιμάρων σε προηγούμενως έρημες περιοχές. Άρχισε μια μετάθεση των συνόρων. Δημιουργήθηκαν νέα τιμάρια κατά μήκος της Βορειοδυτικής Ευρώπης, τα οποία αύξησαν τα αναμενόμενα κέρδη του εμπορίου μειώνοντας τις ανεμετάλλευρες εκτάσεις μεταξύ των τιμάρων, στις οποίες κατέφευγαν ληστές, ενθαρρύνοντας την επέκταση των πόλεων όπου μπορού-

7. Η όψιμη δουλοπαροικία στην Ανατολική Ευρώπη φαίνεται να συμφωνεί μ' αυτό το σχήμα και αποτελεί το επίκεντρο της σημαντικής μελέτης του Witold Kula.

σαν να αναπτυχθούν δεξιότητες για την παραγωγή προϊόντων της μεταποίησης και αποικίζοντας περιοχές με εντελώς διαφορετικά αποθέματα συντελεστών. Τα κρασιά της Βουργουνδίας, του Μπορντώ και του Μόζελ, το μαλλί της Αγγλίας, τα προϊόντα μετάλλου της Γερμανίας, τα μάλλινα υφάσματα της Φλάνδρας, τα ψάρια και η ξυλεία από τη Βαλτική, όλα αυτά υποδήλωναν διαφορετικά αποθέματα συντελεστών τόσο ως προς τους πόρους όσο και ως προς την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Εν ολίγοις, ο καθορισμός των συνόρων είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του συναλλακτικού κόστους του εμπορίου και την αύξηση των κερδών από το εμπόριο.

Οι πόλεις θέσπισαν δικούς τους νόμους και, βαθμιαία, τα δικά τους εμποροδικεία. Ενώ στην αρχή η επιβολή των νόμων της πόλης ίσως γινόταν με τον εξωστρακισμό των παραβατών, με την πάροδο του χρόνου δημιουργήθηκε το αστυνομικό σώμα μιας τοπικής πολιτικής μονάδας. Καθώς καθιερώνονταν εμπορικοί κώδικες, άρχισαν και να αναγνωρίζονται από μια ευρύτερη περιοχή – η Χάρτα της Ολερόν (κοντά στη Ροσέλ της Γαλλίας), για παράδειγμα, κατά το δωδέκατο αιώνα ήταν ευρέως αποδεκτή από τη Φλάνδρα, την Ολλανδία και την Αγγλία.

Μέσα στις πόλεις δημιουργήθηκαν συντεχνίες για να εξυπηρετούν τις ανάγκες των τοπικών τεχνιτών και εμπόρων. Τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα που σχετίζονταν με την παραγωγή των μη αγροτικών αγαθών ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τις συντεχνίες, οι οποίες στην πρώτη μορφή τους αποτελούσαν εθελοντικούς συλλόγους αλλά σύντομα έγιναν ένα νομικά κατοχυρωμένο τμήμα του κράτους. Οι συντεχνίες παρείχαν ένα αρχικό πλέγμα νόμων με ιδιωτική αστυνόμευση για την προστασία της ιδιοκτησίας των μελών τους, αλλά περί τα τέλη του δωδέκατου αιώνα αποτελούσαν ήδη τμήμα της πολιτικής διοίκησης στις ιταλικές πόλεις.

Οι γενικές φθίνουσες αποδόσεις ενός αυξανόμενου πληθυσμού της Δυτικής Ευρώπης φαίνεται ότι άρχισαν να εμφανίζονται το δωδέκατο αιώνα. Ως εκ τούτου άλλαξε και η σχετική σπανιότητα των συντελεστών: η αξία της εργασίας μειώθηκε ενώ της γης

αυξήθηκε. Η αυξανόμενη αξία της γης οδήγησε σε προσπάθειες για την καθιέρωση αποκλειστικής ιδιοκτησίας και δυνατότητας μεταβίβασης της γης. Αν όλοι οι κάτοικοι του κάθε τιμάριου είχαν δυνατότητα πρόσβασης στους αγρούς κοινής ιδιοκτησίας, οι εκτάσεις αυτές θα χρησιμοποιούνταν υπερεντατικά, γι' αυτό και συμπεριλήφθηκαν στα έθιμα του τιμάριου κανονισμοί που περιόριζαν την πρόσβαση. Ρυθμίσεις που περιόριζαν τον αριθμό των ζώων που κάθε οικογένεια είχε δικαίωμα ν' αφήνει για βοσκή στην κοινή γη, έγιναν εθιμικές. Στην Αγγλία του δέκατου τρίτου αιώνα αναπτύχθηκαν ένα εκτεταμένο πλέγμα νόμων σχετικά με τη γη, οι απαρχές της περιφραξής, και, τέλος, η κατοχύρωση της δυνατότητας μεταβίβασης της γης. Παρόμοιες εξελίξεις έλαβαν χώρα στη Βουργουνδία, την Καμπανία και τη Γαλλία. Η αυξανόμενη αξία της γης αύξησε τα κίνητρα για την αλλαγή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν πιο αποτελεσματικά οι ολοένα σπανιότεροι πόροι.⁸

Ο δωδέκατος και ο δέκατος τρίτος αιώνας ήταν περίοδοι άνθησης του διεθνούς εμπορίου. Δεν υπάρχει χώρος σ' αυτό το κεφάλαιο για να περιγράψω τις θεσμικές ρυθμίσεις που εγκαινιάστηκαν λόγω της ανάπτυξης οργανωμένων αγορών προϊόντων και συντελεστών σε αντικατάσταση της τοπικής αυτόρκειας και του αντιπραγματισμού. Οι εμποροπανηγύρεις της Καμπανίας, το αναπτυσσόμενο μεσογειακό εμπόριο της Βενετίας, της Γένοβας και άλλων ιταλικών πόλεων, η αστικοποίηση του εμπορίου μετάλλου και υφασμάτων της Φλάνδρας, ήταν λίγα μόνον από τα μεγαλύτερα δείγματα εμπορικής ανάπτυξης εκείνης της εποχής. Στα πλαίσια αυτού του κεφαλαίου, η πιο ενδιαφέρουσα πλευρά ήταν η μετατόπιση της προστασίας των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων από την ιδιωτική αστυνόμευση εθελοντικών ομάδων στο κράτος. Οι βασιλείς και οι πρίγκιπες εγγυούνταν (έναντι αμοιβής) την ασφάλεια των μετακινούμενων εμπορών, προστατεύο-

8. Μια πιο εξαντλητική συζήτηση των μεταβολών των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στη γη και την εργασία παρέχεται από τους North και Thomas (1973).

ντας ξένους εμπόρους και δίνοντάς τους αποκλειστικά εμπορικά προνόμια, επιβάλλοντας την εκτέλεση των αποφάσεων των εμποροδικειών και χορηγώντας ή μεταβιβάζοντας ιδιοκτησιακά δικαιώματα στις ακμάζουσες πόλεις.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σημαντική αύξηση της παραγωγικότητας στο μη αγροτικό τομέα ήταν αποτέλεσμα της μείωσης του κόστους συναλλαγής. Παρά ταύτα, ο τομέας αυτός κάλυπτε ένα ελάχιστο μόνον τμήμα της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας. Η πληθυσμιακή αύξηση προκαλούσε αυξήσεις στις τιμές των αγροτικών προϊόντων σε σχέση με άλλα αγαθά και οι πραγματικοί μισθοί μειώνονταν. Ο αυξανόμενος πληθυσμός, σε συνδυασμό με τις φθίνουσες αποδόσεις, υποβίβαζε το βιοτικό επίπεδο των περισσότερων ανθρώπων. Η αγροτική παραγωγή άρχισε να επηρεάζεται: εκτρέφονταν σχετικά λιγότερα ζώα και παράγονταν σχετικά περισσότερα σιτηρά. Αυτή η μεταβολή αντανάκλωσε στη διατροφή των χωρικών όπου οι υδατάνθρακες αντικατέστησαν τις πρωτεΐνες. Ο πληθυσμός της Δυτικής Ευρώπης πλησίαζε στο όριο στοιχειώδους συντήρησης και η επιβίωση έγινε επισφαλής. Αυτό γίνεται φανερό από τους λιμούς που έπληξαν το μεγαλύτερο τμήμα της Δυτικής Ευρώπης στις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα και οι οποίοι ήταν απλώς ο προάγγελος μεγαλύτερων δεινών. Η πανώλη του 1347 έγινε ενδημική, επιστρέφοντας ξανά και ξανά τόσο που είναι πιθανό ο πληθυσμός να μειώθηκε επί έναν αιώνα. Το αποτέλεσμα ήταν η συρρίκνωση του εμπορίου και των συναλλαγών. Η Δυτική Ευρώπη βίωσε μια μαλθουσιανή κρίση.

Στο μη αγροτικό τομέα, το πιο εντυπωσιακό αποτέλεσμα αυτής της κρίσης ήταν η αναδυόμενη ισχύς των συντεχνιών που οργανώθηκαν για την προστασία των τοπικών τεχνιτών ως αντίδραση στις ταχύτατα φθίνουσες αγορές. Η δύναμη των συντεχνιών να διατηρούν τα τοπικά μονοπώλια έναντι του εξωτερικού ανταγωνισμού ενισχυόταν συχνά από τη δύναμη επιβολής των βασιλέων και των μεγάλων αρχόντων. Σε μεγάλη κλίμακα, ο Χανσεατικός Σύνδεσμος εκπροσωπούσε μια τέτοια αμυντική συμμαχία

των πόλεων για να προστατεύσουν τις συρρικνούμενες αγορές τους από τον ανταγωνισμό των αντίπαλων πόλεων.

Στον αγροτικό τομέα υπήρξε επιστροφή σε μια εποχή αφθονίας γης και σπανιότητας της εργασίας. Η άγονη γη παντού εγκαταλείπεται. Υπήρξε μια μεταστροφή από την καλλιέργεια σιτηρών στην εκτροφή ζώων. Οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν και οι πρόσοδοι μειώθηκαν. Η σχετική διαπραγματευτική ισχύς πέρασε από τους άρχοντες στους χωρικούς. Το κόστος ευκαιρίας των χωρικών βελτιώθηκε καθώς η φυγή τους προς τις πόλεις (πράγμα που τους χάριζε την ελευθερία τους ύστερα από ένα χρόνο και μια μέρα) προσέφερε μια εναλλακτική λύση στην καταπίεση του τοπικού άρχοντα. Παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες για τη θέσπιση ανώτατων μισθών, ο ανταγωνισμός μεταξύ γαιοκτημόνων οδήγησε σε ολοένα και πιο φιλελεύθερους όρους για τους ενοικιαστές γης καθώς και σε αύξηση των μισθών. Το αποτέλεσμα ήταν να αντικατασταθεί η σχέση αφέντη-δούλου από την αναγνώριση δικαιωμάτων κυριότητας υπό όρους στη γη και να παύσουν τα δουλικά καθήκοντα (παρ' όλο που στην Αγγλία καταργήθηκαν νόμιμα το 1666). Οι ελεύθεροι πολίτες είχαν ήδη φύγει από τη δικαιοδοσία του τιμαριακού δικαστηρίου στην Αγγλία το δέκατο τρίτο αιώνα και τελούσαν υπό την αιγίδα του βασιλικού δικαστηρίου. Βαθμιαία άρχισαν και οι δουλοπάροικοι να υπάγονται στη δικαιοδοσία της βασιλικής δικαιοσύνης, και το φεουδαρχικό δικαστήριο έχασε βαθμιαία την αρμοδιότητά του. Η μεγάλη ύφεση της οικονομικής δραστηριότητας το δέκατο τέταρτο και το δέκατο πέμπτο αιώνα προκάλεσε μια επιστροφή στους Σκοτεινούς Χρόνους ως προς τις συνθήκες χάους και τους συχνούς πολέμους, πράγμα που έκανε τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα όλο και πιο επισφαλή. Το εμπόριο όμως, μολοντί μειώθηκε, δεν εξαφανίστηκε. Οι αγορές επέζησαν και μαζί μ' αυτές επέζησε και η εγχρήματη οικονομία.

Οι μεταβολές που περιγράφονται στις προηγούμενες σελίδες συνέβησαν σε όλη τη Δυτική Ευρώπη. Υπήρχαν τοπικές διαφοροποιήσεις ως προς τις πληθυσμακές πιέσεις, τις περιπτώσεις

λιμού και πανώλης, αλλά όλη η Δυτική Ευρώπη βίωσε σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τη μεταβαλλόμενη σχετική σπανιότητα των συντελεστών. Οι αντιδράσεις, ωστόσο, στις αναδυόμενες θεσμικές ρυθμίσεις και τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα διέφερε κατά τόπους. Προκειμένου να κατανοήσουμε τα διαφορετικά σχήματα προσαρμογής σ' αυτές τις μεταβολές πρέπει να στραφούμε στον άλλο παράγοντα που συνέβαλε στη μεταβολή του μεσαιωνικού κόσμου – της τεχνολογίας και της οργάνωσης του πολέμου.

IV

Τελειώσαμε το προηγούμενο κεφάλαιο λέγοντας ότι οι οικονομίες κλίμακας που συνδέονταν με τη στρατιωτική οργάνωση, η οποία επέτρεψε την ύπαρξη μεγάλων κρατών και την επιβολή της τάξης σε μια μεγάλη επικράτεια, κατά τα τέλη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είτε εξαφανίστηκαν είτε εξασθένησαν. Στη διάρκεια της επόμενης χιλιετίας κυριάρχησε μια τάξη πολεμιστών που ζούσε από λεηλασίες, επιδρομές και απόσπαση λύτρων. Αυτή η τάξη περιορίστηκε για ένα μικρό μόνο χρονικό διάστημα από την Αυτοκρατορία των Καρολιδών, κι ακόμα και η σχετική αύξηση της προστασίας και της τάξης που εμφανίστηκε με τη φεουδαρχία δεν άλλαξε ουσιαστικά αυτόν τον τρόπο ζωής. Οι πολεμικές αφιμαχίες ήταν συνήθως μικρής κλίμακας αλλά πολύ διαδεδομένες. Στο τέλος αυτής της εποχής, ωστόσο, ο χαρακτήρας των πολεμικών ερίδων είχε βασικά μεταβληθεί και αυτή η τάξη πολεμιστών είχε παρακμάσει.

Στο χάος της Δυτικής Ευρώπης υπήρξε μια μικρή διακοπή όταν ο Κάρολος Μαρτέλος αναχαίτισε τους Άραβες στο Πουατιέ το 753. Γύρω στα 800, ο Καρλομάγνος είχε προσαρτήσει ή κατακτήσει μια τεράστια περιοχή που εκτεινόταν από τα σύνορα της ισλαμικής Ισπανίας μέχρι τη Σαξωνία, τη Βαυαρία και τη λομβαρδική Ιταλία. Την ημέρα των Χριστουγέννων εκείνου του χρό-

νου, ο Καρλομάγνος στέφθηκε Αυτοκράτορας από τον πάπα στον Καθεδρικό Ναό του Αγίου Πέτρου. Η Αναγέννηση των Καρολιδών που ακολούθησε, αποτέλεσε μια χτυπητή αντίθεση με τους προηγούμενους «σκοτεινούς χρόνους», αλλά ο διαμελισμός και η κατάρρευση της τον ένατο αιώνα απέδειξε ότι το βιώσιμο μέγεθος της πολιτικοοικονομικής μονάδας ήταν μικρό. Δεν αναδύθηκε καμιά κεντρική διοίκηση και δημοσιονομική δομή και στην πραγματικότητα η μεγαλοφύια του Καρλομάγνου διατήρησε τη βραχύβια συνοχή αυτής της Αυτοκρατορίας. Οι εσωτερικές συγκρούσεις υποκινούνταν από τη διαιρετή κληρονομιά. Η διάλυση της Αυτοκρατορίας επιταχύνθηκε με επιθέσεις από τρεις πλευρές: τους Βίκινγκς, τους μουσουλμάνους και τους Μαγυάρους.⁹ Οι Βίκινγκς εμφανίστηκαν στις ακτές της Αγγλίας το 786, της Ιρλανδίας το 795 και της Γαλατίας το 799. Το Λονδίνο αλώθηκε το 841 και οι Βίκινγκς ανέβηκαν τα ποτάμια με τα μακριά τους πλοία για να επιτεθούν σε απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές όπως η Ρουέν στο Βορρά και η Τουλούζη στο Νότο. Μουσουλμάνοι πειρατές χτυπούσαν χριστιανικά πλοία στη Μεσόγειο και λεηλατούσαν την περιοχή από τη Νότια Ιταλία μέχρι την Προβηγκία. Ούγγροι ιππείς, ακολουθώντας τους αρχαίους ρωμαϊκούς δρόμους, λεηλάτησαν τη Βρέμη το 915 και έφτασαν προς δυσμάς μέχρι την Ορλεάνη το 937.

Ένας βασιλιάς που βρισκόταν μακριά δεν μπορούσε να προσφέρει μεγάλη προστασία απέναντι σ' αυτές τις ληστρικές ορδές. Μια αποτελεσματική αντίδραση ήταν η οχύρωση και οι βαριά οπλισμένοι ιππότες. Το συγκριτικό πλεονέκτημα των πάνοπλων ιπποτών έναντι του πεζικού αυξήθηκε σημαντικά με τη διάδοση του αναβολέα, ο οποίος έδινε στον πάνοπλο ιππέα τη δυνατότητα να συνδυάσει τη μυική δύναμη ανθρώπου και ζώου για να νικήσει τον επιτιθέμενο (White, 1962). Αποτέλεσμα των ανωτέρω ήταν η ιεραρχική, αποκεντρωμένη δομή της φεουδαρχίας που

9. Από μια περιγραφή της κατάρρευσης της Αυτοκρατορίας των Καρολιδών. Βλέπε Previt-Opton (1966), τόμ. I, Κεφ. 14.

περιγράψαμε. Αναβίωσε η τοπική τάξη και η οικονομική ανάπτυξη που περιγράψαμε ήδη, με τη διαφορά ότι προστέθηκαν και οι Βίκινγκς που είχαν εγκατασταθεί στη Βόρεια Ευρώπη και έγιναν μέρος της δομής.

Το στρατιωτικό αποτέλεσμα ήταν ένα αδιέξοδο, το οποίο ενίσχυσε τη διατήρηση των μικρών πολιτικοοικονομικών μονάδων. Το κάστρο ήταν απόρθητο για όλους, εκτός από τις επίμονες και καλά χρηματοδοτούμενες στρατιωτικές επιδρομές, οι οποίες μπορούσαν να αντέξουν οικονομικά την παρατεταμένη πολιορκία που οδηγούσε τους κατοίκους στο λιμό. Οι πόλεμοι ήταν συνήθως μικρής κλίμακας και διεξάγονταν μεταξύ βαριά οπλισμένων ιπποτών.

Αν, όμως, η πολεμική τεχνολογία ισχυροποίησε τη φεουδαρχική δομή, η αναθέρμανση της οικονομικής δραστηριότητας που συνεπαγόταν την υπέσκαψε βαθμιαία. Η ανάπτυξη της εγχρηματικής οικονομίας οδήγησε σε μια χρηματική πληρωμή (scutage) για την απαλλαγή από τις ιπποτικές υπηρεσίες. Οι βασιλείς μπορούσαν τώρα να προσλαμβάνουν μισθοφόρους αντί να επαναπαύονται στην υπηρεσία των ιπποτών που διαρκούσε σαράντα ημέρες κάθε χρόνο. Το μέγεθος του βασιλικού στρατού εξαρτιόταν τώρα από τις οικονομικές δυνατότητες του βασιλιά. Μακροπρόθεσμα μειώθηκε και η *de facto* ισχύς των βασάλων, οι οποίοι ανέκαθεν αποτελούσαν απειλή για το βασιλιά με την αύξηση της στρατιωτικής τους ισχύος. Βραχυχρόνια, όμως –στη διάρκεια του δέκατου πέμπτου αιώνα– η αυξανόμενη αγορά μισθοφόρων συνοδεύταν από περισσότερους πολέμους και μεγαλύτερο χάος διότι οι μισθοφόροι, από τη στιγμή που οργανώθηκαν, αποτέλεσαν μάστιγα για τη Δυτική Ευρώπη καθώς ανακάλυψαν την κερδοφορία του εκβιασμού, της απόσπασης λύτρων και της λεηλασίας. Στα μεσοδιαστήματα μεταξύ της απασχόλησής τους στον πόλεμο με τη μια ή την άλλη πλευρά, συντηρούνταν από τέτοιες επικερδείς δραστηριότητες.

Μεταξύ δέκατου τρίτου και τέλους του δέκατου πέμπτου αιώνα εμφανίστηκαν σημαντικές τεχνολογικές μεταβολές στον τρόπο

διεξαγωγής του πολέμου.¹⁰ Το ακόντιο, το μεγάλο τόξο, το κανόνι και εν συνεχεία το τουφέκι στον πόλεμο στην ξηρά και οι βελτιωμένες ναυπηγικές γνώσεις συνδυάστηκαν με το κανόνι στη θάλασσα. Στο Κουρτρέ το 1302, οι Φλαμανδοί ακοντιοφόροι απέδειξαν ότι το βαριά οπλισμένο ιππικό ήταν ευάλωτο στη φάλαγγα με τα ακόντια. Στο Κρεσί, ο συνδυασμός των Άγγλων τοξοτών με τους πεζούς ιππότες κατατρόπωσε τους Γάλλους, όπως συνέβη και στο Πουατιέ και στην Αζινκούρ. Το δέκατο πέμπτο αιώνα (στο Φορμινί το 1450 και στην Καστιγιόν το 1453) οι Γάλλοι κέρδισαν το παιχνίδι με το πυροβολικό που κατατρόπωσε τους Άγγλους πριν οι τοξότες τους προλάβουν να πάρουν θέσεις. Επιπλέον, η ανάπτυξη του πολιορκητικού κανονιού κατέστρεψε το επί αιώνες απόρρητο των κάστρων. Οι Γάλλοι το 1449-1450 ανακατέλαβαν τις περισσότερες από τις οχυρωμένες περιοχές των Άγγλων στη Νορμανδία.

Είδαμε ότι οι μισθοφόροι εξειδικευμένοι στρατιώτες, από τους Ελβετούς ακοντιστές μέχρι τους Άγγλους τοξότες, ήταν αποτελεσματικοί και επικερδείς στα τέλη του Μεσαίωνα. Αποτελούσαν κίνδυνο όχι μόνο για τους εχθρούς τους αλλά και για τους εργοδότες τους, όταν κατά τις περιόδους που ήταν άνεργοι και απλήρωτοι λεηλατούσαν την ύπαιθρο. Ακριβώς για να αντιμετωπίσει τις λεηλασίες των μισθοφόρων του, ο Κάρολος ο Έβδομος της Γαλλίας δημιούργησε τον πρώτο μόνιμο στρατό στη Δυτική Ευρώπη το 1445.¹¹ Οι *Compagnies d'Ordonnance* αποτελούνταν από δώδεκα χιλιάδες στρατιώτες και πληρώνονταν οι μεν ένοπλοι δέκα λίρες μηνιαίως – οι δε «ακόλουθοί» τους τέσσερις ή πέντε ο καθένας.

Κατά πόσο η ανάπτυξη μιας ανταλλακτικής οικονομίας υπήρξε ικανή συνθήκη για την αύξηση της βέλτιστης κλίμακας

10. Για μια ανάλυση των πολέμων ξηράς κατά το δέκατο πέμπτο αιώνα, βλέπε *Cambridge Medieval History* (1969), τόμ. VIII, Κεφ. 21. Για μια ανάλυση των ναυμαχιών, βλέπε Cipolla (1966).

11. Οι Τούρκοι Γενίτσαροι είχαν ήδη αποδείξει στην Ανατολική Ευρώπη την υπεροχή ενός μόνιμου στρατού.

πολέμου ή αν οι τεχνολογικές καινοτομίες αύξησαν την κλίμακα, είναι ένα θέμα ανοικτό σε συζήτηση. Το βέβαιο όμως είναι πως υπήρξε αύξηση, με συνέπεια τη δραστική μεταβολή των όρων πολιτικής επιβίωσης. Η επιβίωση απαιτούσε τώρα όχι μόνο μεγαλύτερο στρατό, αλλά και μια εκπαιδευμένη και πειθαρχημένη πολεμική δύναμη που χρειαζόταν δαπανηρό εξοπλισμό με τη μορφή κανονιών και τουφεκιών. Είχε περάσει πια η εποχή του ιππότη με την πανοπλία και το ακόντιο, είχε τελειώσει η εποχή της ιπποσύνης. Ο πόλεμος στην ξηρά και στη θάλασσα (όπου το μέγεθος και ο εξοπλισμός των πλοίων είχαν αυξηθεί εντυπωσιακά) είχε μεταβάλει σημαντικά το μέγεθος των αναγκαίων για την επιβίωση οικονομικών πόρων.¹²

Σ' αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να διακόψουμε την ιστορική αφήγηση για να δώσουμε μια αναλογία με την οικονομική θεωρία. Ας εξετάσουμε την περίπτωση ενός ανταγωνιστικού κλάδου αποτελούμενου από πολλές μικρές επιχειρήσεις. Ας εισάγουμε μια μεταβολή που οδηγεί σε σημαντικές οικονομίες κλίμακας σε σχέση με το μέγεθος της αγοράς, έτσι ώστε το μέγεθος της αποτελεσματικής επιχείρησης θα πρέπει να μεγαλώσει. Η διαδρομή από την παλιά ανταγωνιστική ισορροπία σε μια νέα (και ίσως ασταθή) λύση ολιγοπωλίου θα είναι η εξής: Οι αρχικές μικρές επιχειρήσεις πρέπει να αυξήσουν το μέγεθός τους ή να συγχωνευτούν, διότι διαφορετικά θα οδηγηθούν σε χρεοκοπία. Ο μεταξύ τους ανταγωνισμός για επιβίωση θα είναι σκληρός. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα θα είναι ένας μικρότερος αριθμός μεγάλων επιχειρήσεων άριστου μεγέθους. Ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση η ισορροπία πιθανόν να είναι ασταθής. Σ' ένα ολιγοπώλιο θα γίνονται ακατάπαυστα προσπάθειες για συνεννοήσεις και καθορισμό τιμών, αλλά η κάθε επιχείρηση έχει πάντοτε συμφέρον να παραβιάζει τη συμφωνία. Το αποτέλεσμα θα είναι περίοδοι συνεννόησης που θα διακόπτονται από περιόδους εξοντωτικού ανταγωνισμού.

12. Βλέπε Bean (1973) και σχόλια από τους Ringrose και Roehl (1973).

Αν συγκρίνουμε την παραπάνω περιγραφή με τον πολιτικό κόσμο του όψιμου Μεσαίωνα, θα βρούμε εντυπωσιακές ομοιότητες. Ανάμεσα στο 1200 και στο 1500 οι πολλές πολιτικές μονάδες της Δυτικής Ευρώπης βίωσαν πολλές συγκρούσεις, συμμαχίες και συνδυασμούς καθώς το τοπικό φέουδο έδινε βαθμιαία τη θέση του στο αναδυόμενο κράτος-έθνος. Αυτοί οι αιώνες σφραγίστηκαν από συνωμοσίες και πολέμους σε μια συνεχώς αυξανόμενη κλίμακα. Παρότι το μέγεθος των κρατών καμιά φορά μεγάλωνε, ο σημαντικός παράγοντας ήταν η δυνατότητα αύξησης των φορολογικών εσόδων και όχι απλώς η αύξηση του μεγέθους της πολιτικής μονάδας. Τα αντιμαχόμενα κράτη-έθνη αντιμετώπιζαν ταχέως αυξανόμενες δαπάνες. Ένας χρόνος πολέμου αντιπροσώπευε το λιγότερο τετραπλάσια αύξηση των κρατικών δαπανών – και τα περισσότερα χρόνια ήταν χρόνια πολέμου, όχι ειρήνης. Οι βασιλείς δεν μπορούσαν πια να συντηρούνται με τα δικά τους έσοδα όπως στο παρελθόν. Οι μονάρχες συνεχώς αντιμετώπιζαν δημοσιονομικές κρίσεις και αυξανόμενη αδυναμία πληρωμής των χρεών και οδηγούνταν συχνά σε λύσεις απελπισίας. Το φάσμα της κρατικής χρεοκοπίας αποτελούσε μια συνεχή απειλή και η χρεοκοπία ήταν συχνά μια πραγματικότητα.

Το 1157 ο Κόμης της Φλάνδρας έλαβε ένα σημαντικό μέρος των εσόδων του σε είδος. Το εισόδημα σε είδος εμφανίζεται σε αποδείξεις του Γαλλικού Στέμματος ακόμα και μέχρι το δέκατο τρίτο αιώνα. Την εποχή της φεουδαρχίας, οι αυλές των βασιλέων συνήθιζαν να μετακινούνται από το ένα μέρος της χώρας στο άλλο για να καταναλώσουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες σε είδος. Με την ανάπτυξη μιας εγχρήματης οικονομίας, τα έσοδα άρχισαν βαθμιαία να γίνονται χρηματικά. Παρ' όλα αυτά, κατά το δέκατο τέταρτο και δέκατο πέμπτο αιώνα μειώθηκαν διότι, λόγω της μείωσης του πληθυσμού, μειώθηκαν οι έγγειοι πρόσοδοι και μάλιστα τη στιγμή που χρειαζόνταν μεγαλύτερα έσοδα για την επιβίωση.

Οι ηγεμόνες της Ευρώπης, αντιμετώπιζαν με τα φθίνοντα έσοδα και τις αυξανόμενες οικονομικές ανάγκες, βρέθηκαν σ' ένα

συνεχώς επιδεινούμενο δίλημμα. Το έθιμο και η παράδοση έθεταν όρια στις βίαιες εισπράξεις τους από τους κατώτερους άρχοντες. Ο βασιλιάς που παραβίαζε τα όρια του παραδεδεγμένου εθίμου αντιμετώπιζε την πιθανότητα εξέγερσης, όπως μαρτυρεί περίτρανα η Magna Carta. Πολλοί από τους υποτελείς του βασιλιά ήταν σχεδόν εξίσου ισχυροί μ' εκείνον (στην πραγματικότητα, οι Δούκες της Βουργουνδίας ήταν εκείνη την εποχή πολύ ισχυρότεροι από τους βασιλείς της Γαλλίας), και όλοι μαζί ήταν βεβαίως ακόμη πιο ισχυροί. Υπήρχαν συχνά περισσότεροι από ένας διεκδικητές του θρόνου. Ακόμα και όταν δεν υπήρχε συγκεκριμένος διεκδικητής, άμεση απειλή αποτελούσαν οι ισχυροί υποτελείς είτε για ανατροπή του βασιλιά είτε για ενδεχόμενη συνεργασία τους σε μια εισβολή, όπως οι Βουργουνδοί με την Αγγλία εναντίον του Γαλλικού Στέμματος. Η αυξημένη φορολογία μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο ένα ευρωπαϊκό βασίλειο.

Υπήρχε η δυνατότητα χρηματικού δανεισμού – και πράγματι αυτός αποτελούσε τον κύριο τρόπο αντιμετώπισης των βραχυχρόνιων δημοσιονομικών κρίσεων που προκαλούσε ο πόλεμος. Αφού ένας ηγεμόνας δεν μπορούσε να μηνυθεί για χρέος, ο δανειστής απαιτούσε υψηλό τόκο, συνήθως συγκαλυμμένο για να αποφύγει τους νόμους περί τοκογλυφίας. Ως αποζημίωση για το μεγάλο ρίσκο, το δάνειο εξασφαλιζόταν συνήθως με εγγύηση (βασιλική γη κυρίως, βασιλικά κοσμήματα ή παραχώρηση ορισμένων μονοπωλίων). Η αφερεγγυότητα αποτελούσε συχνό φαινόμενο. Ο Εδουάρδος ο Τρίτος κατέστρεψε οικονομικά τους Περούτζι και τους Μπάρντι, και αργότερα ο Κάρολος ο Πέμπτος και ο Φίλιππος ο Δεύτερος κατέστρεψαν τους Τζενοέξε και τους Φούγκερ.

Ένας βασιλιάς μπορούσε να βασιστεί σε δάνεια για να στηρίξει την κυβέρνηση στη διάρκεια του πολέμου, αλλά όταν αντιμετώπιζε την τρομακτική υποχρέωση της εξόφλησης, τότε απαιτούσε δημοσιονομικά έσοδα. Η ανάγκη θεσμοθέτησης τακτικών πηγών εσόδων για την εξόφληση των πολεμικών δανείων επηρέ-

αξε και τελικά καθόριζε τη σχέση μεταξύ κράτους και ιδιωτικού τομέα.¹³

Οι βαθμοί ελευθερίας του ηγεμόνα ποίκιλλαν σημαντικά. Μπορούσε να δημεύσει περιουσίες. Μπορούσε ακόμα να αποσπάσει ακούσιο δάνειο όταν μπορούσε να πείσει τους υπηκόους του ότι οι ίδιοι απειλούνταν από επίθεση ή εισβολή. Μπορούσε να χορηγεί προνόμια –ιδιοκτησιακά δικαιώματα και τη διασφάλισή τους– με αντάλλαγμα έσοδα. Προφανώς υπήρχαν οικονομίες αν το κράτος αναλάμβανε την προστασία των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων που μέχρι τότε παρείχαν οι φεουδάρχες. Καθώς το εμπόριο και οι συναλλαγές ξεπέρασαν τα σύνορα του φέουδου και της πόλης, οι γεωργοί, οι έμποροι και οι πλοιοκτήτες διαπίστωσαν ότι ένας ισχυρότερος φορέας εξαναγκασμού μπορούσε να μειώσει το ιδιωτικό κόστος προστασίας. Μεταξύ του ιδιωτικού τομέα και του κράτους υπήρχε η βάση για αμοιβαίως επωφελή ανταλλαγή. Αφού τα άτομα στον ιδιωτικό τομέα είχαν ανέκαθεν το κίνητρο του δωρεάν επιβάτη για την αποφυγή της φορολογίας, το κράτος έπρεπε να βρει μια πηγή εισοδήματος που μπορούσε να μετρηθεί και να εισπραχθεί με ευκολία. Σε αντίθεση με τις σύγχρονες φορολογικές δομές, εκείνη την εποχή δεν υπήρχε θεσμική δομή που μπορούσε να αναλάβει τέτοιου είδους δραστηριότητες, γι' αυτό και το αναδυόμενο κράτος-έθνος αναζητούσε έσοδα από εύκολα φορολογήσιμες οικονομικές δραστηριότητες. Ο ηγέτης είχε αρκετές εναλλακτικές λύσεις.

Όπου το εξωτερικό εμπόριο αποτελούσε σημαντικό τμήμα της οικονομίας, το κόστος μέτρησης του όγκου των συναλλαγών

13. Έπαιξε επίσης αποφασιστικό ρόλο στη σχετική παρακμή της Εκκλησίας, η οποία είχε τη μεγαλύτερη συσσώρευση πλούτου το Μεσαίωνα. Όπως σημειώθηκε προηγουμένως σ' αυτό το κεφάλαιο, η Εκκλησία υπήρξε ανταγωνιστικό κράτος σ' αυτό το διάστημα και έπαιξε κεντρικό ρόλο στις αμέτρητες δολοπλοκίες. Όμως, καθώς οι διαχρονικά αναδυόμενες πολιτικές μονάδες αναζητούσαν έσοδα, η φορολογία και η κατάσχεση του εισοδήματος και του πλούτου της Εκκλησίας αποτελούσε έναν ολοένα και πιο δελεαστικό πειρασμό. Η απειλή του αφορισμού από τον Πάπα έμοιαζε μικρότερο κακό από το να βρεθείς στα χέρια του αντιπάλου.

και της είσπραξης των φόρων ήταν συνήθως χαμηλό – ιδιαίτερα στην περίπτωση του θαλάσσιου εμπορίου, αφού ο αριθμός των λιμανιών ήταν περιορισμένος. Στις περιπτώσεις, όμως, που το εμπόριο ήταν κυρίως τοπικό και διεξαγόταν σε μια πόλη ή σε μια μικρή γεωγραφική περιοχή ή κυρίως εσωτερικό, το κόστος της μέτρησης και της είσπραξης των φόρων ήταν συνήθως πολύ υψηλότερο. Ως εκ τούτου, το εξωτερικό εμπόριο αποτελούσε μια πιο ενδιαφέρουσα πηγή δυνητικών εσόδων σε σχέση με το εσωτερικό εμπόριο.

Μια άλλη εναλλακτική λύση, που εφαρμοζόταν συχνά εκείνη την εποχή, ήταν η χορήγηση ορισμένων ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων σε ομάδες που είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν για να τα αποκτήσουν, ή η θέσπιση νόμων που απαγόρευαν επισφαλείς για τα κρατικά έσοδα πρακτικές. Εδώ το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να παραθέσουμε μερικούς από τους πολυάριθμους (και ευρηματικούς) τρόπους με τους οποίους οι ηγεμόνες αντάλασαν ιδιοκτησιακά δικαιώματα με έσοδα. Το δικαίωμα μεταβίβασης της γης δόθηκε στους ελεύθερους χωρικούς στην Αγγλία το 1290 (με το Νόμο των *Quia Emptores*) και στους ευγενείς το 1327, διότι σε αντίθετη περίπτωση ο βασιλιάς θα έχανε έσοδα λόγω της πρακτικής της υπεκμίσθωσης γαιών από τους φεουδάρχες και της μεταβίβασης των σχετικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεών τους. Αργότερα, ο Νόμος περί Διαθηκών (1540) θεσπίστηκε για να επιτραπεί η κληρονομική διαδοχή, διότι το Στέμμα έχανε έσοδα λόγω της διαδεδομένης πρακτικής παραχώρησης των «χρήσεων». Παρεμφερείς νόμοι θεσπίστηκαν στη Γαλλία, την Καμπανία και το Ανζού. Αυτοί οι νόμοι όχι μόνον εμπόδιζαν την απώλεια εσόδων αλλά επέτρεπαν στο κράτος τη φορολόγηση της μεταβίβασης γης. Στις πόλεις δόθηκαν εμπορικά και μονοπωλιακά προνόμια με αντάλλαγμα ετήσιες πληρωμές, και στους ξένους εμπόρους δόθηκαν νομικά δικαιώματα και εξαίρεση από τους περιορισμούς των συντεχνιών και πάλι με αντάλλαγμα έσοδα. Στις συντεχνίες δόθηκαν αποκλειστικά μονοπωλιακά προνόμια με αντάλλαγμα πληρωμές στο Στέμμα και

καθιερώθηκαν δασμοί στις εξαγωγές και τις εισαγωγές με αντάλλαγμα μονοπωλιακά προνόμια.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο βασιλιάς ήταν αρχικά υποχρεωμένος να χορηγήσει στα «αντιπροσωπευτικά» σώματα τον έλεγχο των φορολογικών συντελεστών σε αντάλλαγμα για τα έσοδα που εξασφάλιζαν γι' αυτόν. Σε μερικές περιπτώσεις, τα αντιπροσωπευτικά σώματα διατήρησαν αυτό το προνόμιο, ενώ σε άλλες το έχασαν. Αυτό το τελευταίο σημείο απαιτεί ιδιαίτερη έμφαση και περαιτέρω διερεύνηση αφού αποτελεί τη βάση για την ερμηνεία των μελλοντικών διαφοροποιημένων προτύπων ανάπτυξης που παρατηρούμε στην Ευρώπη. Από τι αναγκάζοταν να παραιτηθεί ο ηγέτης προκειμένου να προσποριστεί τα απαραίτητα για την επιβίωσή του φορολογικά έσοδα; Εν ολίγοις, τι ήταν εκείνο που καθόριζε τη διαπραγματευτική του ισχύ απέναντι στους υπηκόους του; Το παραπάνω επιχείρημα υπονοεί ότι τη διαπραγματευτική διαδικασία επηρέαζαν τρεις βασικοί παράγοντες: 1) Η έκταση των δυνητικών κερδών για τους υπηκόους από την ανάληψη εκ μέρους του κράτους της προστασίας των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων που μέχρι τότε ήταν στα χέρια των τοπικών ηγεμόνων ή εθελοντικών συλλόγων, 2) η ικανότητα των ανταγωνιστών του κράτους να προσφέρουν τις ίδιες υπηρεσίες και 3) η δομή της οικονομίας, η οποία καθόριζε το κόστος και τα οφέλη της κυβέρνησης από τα διάφορα είδη φορολογίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε πώς αυτοί οι τρεις παράγοντες επηρέασαν το είδος του πολιτεύματος που αναδύθηκε στη Γαλλία, την Ισπανία, την Ολλανδία και την Αγγλία και πώς αυτό το πολίτευμα επέδρασε στην οικονομική μεγέθυνση αυτών των εθνών.